

Tidsresa i Pite älvdal

FORNTID
I NORRBOTTEN

VÄGAR TILL FORNTIDEN

Gång på gång korsar vi deras vägar, utan att vi ens märker det. Vi väljer en lämplig rastplats vid en sandstrand, kanske för att bada eller slå upp ett tält. Vi färdas över vidsträckta tallhedar och följer vandringsleder för en stunds avkoppling – målet kan vara ett bra fiske, hägrande bär- eller jaktmarker. Vi kliver på flertusenåriga boplatser, passerar fångstanordningar och visten som nyttjats under flera hundra år, men som nu fallit i glömska. En resa i Pite älvdal kan bli en upptäcktsresa på vägar till forntiden. Längst bak i broschyren finns ett urval av besöksvärda miljöer i kommunerna längs Pite älvdal. Med dem som utgångspunkt kan du färdas från stenåldern och in i 1900-talet – trevlig tidsresa!

Alla fornlämningar är inte från forntiden! Vägen som byggdes för malmtransporterna mellan Ristjåls gruvor och Rosfors bruk är en fornlämning, så även gruvan och bruket. De togs ur bruk för "bara" drygt hundra år sedan, men representerar över-givna tekniker och är därför värdefulla att bevara.

Foto: Patrick Degerman.

*Det måste ha funnits stigar i skogarna även under forntiden. Bilden från Arkeologistigen i Jävre är kanske tidlös?
Foto: Hugin & Munin.*

NORRBOTTEN

Länet Norrbotten är i ett historiskt perspektiv ungt. Eget län blev det först efter 1809 års krig – dessförinnan var man en del av Västerbotten. Namnet Norrbotten är däremot betydligt äldre. ”Norra botten” betecknar området längst in i viken – Bottenviken! På 800-talet omtalas i sagorna en kung Faravid som ska härska över kvänerna. Enligt sagan bodde kvänerna i norra Skandinavien och hade egna lagar. Om, hur och var Faravid regerade får vi nog aldrig reda på, men håll med om att tanken om en egen ”Norrbottnenskung” eggat fantasin! Först efter freden i Nöteborg 1323 införlivas området i det svenska riket, som då insett dess rikedom och potential att beskatta. Innan dess tycks området under mycket lång tid ha tillhört en östlig kultursfär.

De arkeologiska spåren visar på att likartade kulturinfluenser spritts över ett ofantligt område, från ishavskusten till långt borta i Ural. Klart är att ”norra botten” varit befolkad ända sedan inlandsisen släppte sitt grepp om området, för omkring 10 000 år sedan. Människor har under årtusenden färdats genom landskapet. Då fanns ingen ödemark, bara nya områden att upptäcka. Man levde i små grupper och tog del av det överskott naturen gav. Vi vet inget om dessa människors världsbild, men mycket talar för att de kände till stora områden. Kanske kunde de också göra sig förstådda på flera språk? Emellanåt möttes de och utbytte erfarenheter och tillförde nytt blod till gruppen.

EN MÖTESPLATS

Vilka de första norrbottningarna var är svårt att säga. Kanske rör det sig om flera kulturgrupper som avlöst varandra, eller så kan det vara samma befolkning som med tiden anammat olika trender. I Norrbotten möts samisk, finsk och svensk kultur. Under 700-talet e Kr kan den samiska kulturen urskiljas i det arkeologiska materialet. De var då nomader som följde sina renar på de årstidsbundna vandringarna. Någon gång under 1100-talet tycks finska befolkningsgrupper ha slagit sig ned i Tornedalen och utvecklat en jordbrukskultur, samtidigt som de svenska intressena trängde på söderifrån.

LÅGMÄLT

Människans påverkan på det norrbottniska landskapet har lämnat cirka 20 000 kända fornlämningar efter sig. Några av dessa vårdas och har gjorts tillgängliga för besökare. Måhända är de arkeologiska spåren i norr inte lika monumentala som i söder, men de är ingalunda fattigare. Människan har helt enkelt inte haft behov av att befästa sin makt synligt genom praktfulla byggnadsverk. Detta innebär inte att det saknades stora män och kvinnor – de har säkert funnits. Norrbottens fördel gentemot landet i söder är att det är jämförelsevis orört. Här finns mycket att upptäcka – både för arkeologerna och för den nyfikne resenären.

*Tusentals fornlämningar är kända i Norrbotten men mycket få är undersökta. De utgrävningar som görs ger alltid ny kunskap – ibland av sensationell karaktär. Den 7 000-åriga graven i Manjär, på bilden ovan, är ett gott exempel.
Foto: Silvermuseet/Lars Liedgren.*

Vattnet – det outhärliga – har alltid funnits i människans närhet. En källa till föda, att bada och tvätta sig i och att dricka. Vattenvägen länkade människor samman och öppnade portar till nya, okända mål. Landet borta i horisonten – vad kunde det finnas där? Foto: Patrick Degerman.

VATTEN

Föreställ er att ni ska välja en plats att tälta på. Ni ska vara borta i tre månader och får inte ta med er mat och dryck. Var skulle ni välja att resa tältet? Utanför matvaruaffären, svarar den kvicktänkte och det är nog det bästa svaret. Hade ni valt stranden av en sjö eller en älv i skogen, hade ni nog varit halvt ihjälsvultna då tiden var över. Även om det historiskt sett hade varit det rätta svaret. För hur gör man? Hur skaffar man mat för dagen och hur tar man hand om en älg – till exempel? Hur tillagas maten utan spis? Tänk om ni också var tvungna att ordna allt annat själva: kläder, tält, madrasser, täcken, kuddar, redskap, toapapper, plåster, eld och värme. Och om det var vinter... Hjälp! Visst är det skrämmande att vi är så hjälplösa idag. Det här klarade man förr – med glans. Allt vi människor behövde fanns i naturen. Vi var sedan 10 000-tals år en del av naturen – det känns mycket avlägset idag.

Den kunskap och erfarenhet som det tagit årtusenden för våra förfäder att samla på sig är idag borta. För alltid. Vi kan se spåren efter den forntida vardagen och ibland ana hur de gjorde – även om det förflutit flera tusen år. För att återfinna de äldsta boplatserna måste vi åka en bit in i landet, till nivåer från cirka 30 m över havet och uppåt. Till forntida havsstränder som på landhöjningen idag ligger långt upp på torra land. Landhöjningen pågår än idag och kommer så att göra i ytterligare ett par tusen år. Men den äldsta boplatser i Norrbotten, Dumpokjauratj utanför Arjeplog, låg inte vid havet, utan på en liten ö i en stor sjö.

ÄLDST

Tänk om de människor som vistades i Dumpokjauratj för 9 800 år sedan var först i Norrbotten. En hissnande tanke! Landskapet de blickade ut över var ungt – istiden var nyligen förbi. Det var varmare än idag och växtligheten rikare och frodigare; i träd och havtornsbuskage slingrade sig humlerankorna. Då boplatserna undersöktes hittades några redskap, bland annat en skifferkniv och ett bryne med hål för upphängning, men också måltidsrester i form av brända ben. Benen kom från ren, fisk och fågel – renen hade varit det viktigaste bytesdjuret. När inlandsisen smält undan grodde gräs, örter och lavar och renbetesmarkerna öppnade sig. Lite längre fram i tiden blev älg viktigare som vilt – kanske den inte nått skogarna vid Dumpokjauratj för 9 800 år sedan. Eller var det kanske så att dessa människor var specialiserade på att jaga just ren? Boplatserna låg vid en stor sjö – dagens Gublijaure, Lullebådne, Kachel och Hornavan – sjösystemen strax norr om dagens Arjeplog. Dessa vatten skulle komma att attrahera människor även i framtiden.

Skörbränd sten påträffas där människor vistats under forntiden. Den kommer från eldstäder eller gropar där de beredde mat. Stenen blev skör och sprack med tiden eftersom den hettades upp flera gånger. Foto: Hugin & Munin.

ÅSEN OCH BOPLATSERNA

Mitt i Hornavan och Kakel ligger Åsen – en sandig ås som sträcker sig tvärs över sjöarna. Platsen är en idyll med högre tallskog, små tjärnar och sandstränder. Många sportfiskare söker sig hit idag. Här vistades människor redan på 3000-talet f Kr och orsaken till att de uppehöll sig här var just fisket. Det var inga fasta bosättningar. Människorna bytte boplatser säsongsvist – de utgick från när och var födan var rikligast och enklast att fånga. De stora sjöarna innebar inte bara rikligt med fisk, här samlades även flyttfåglar i mängder.

Längs stränderna finns lämningar efter människornas boplatser. Vad som idag återstår är det mest beständiga: sten, brända ben efter måltidsrester, keramikskärvor och rester efter metallbearbetning. Keramik blandad med asbest, ”asbestkeramik”, började användas några hundra år in på bronsåldern, 1800 – 500 f Kr. Från den tiden finns även rester efter bronsgjutning och några bronsföremål. Under järnåldern, 500 f Kr – 1050 e Kr, började man använda järn. Men metallerna fick inte samma breda genomslagskraft som i södra Sverige. Stenredskap användes parallellt och tillverkningen av dessa har lämnat talrika spår i form av flisor av bl a kvarts och skiffer. Ibland påträffas även redskapen, vanligt är skrapor som använts för bearbetning av skinn eller trä. Allt organiskt, som trä, ben och horn, har förmultnat. Hur t ex kläder, husgeråd, smycken, leksaker, sängar och bostäder såg ut får vi aldrig reda på. Bostäderna kan ibland lämna tydliga spår i form av flacka gropar, men på Åsen finns inga sådana. Förmodligen har bostaden bestått av en kätalikhnande konstruktion – en träställning som draperats med skinn, näver eller torv. Låter det enkelt? Undrar vad man tycker om dagens bostäder om 5 000 år – det får framtiden utvisa!

Vid sidan av fisket jagade man skogens vilt. Genom att gräva långa system med fångstgropar skapades fällor för både älg och ren. På en linje tvärs över Åsen finns flera fångstgropar. Foto ovan: Hugin & Munin. Flygfoto: Länsstyrelsen/Sten Wikström.

Hyddorna anlades genom att gräva en grop, den gjorde att temperaturen i bostaden blev bättre. Det svalkade på sommaren och värmdes på vintern. Vägar och tak byggdes troligen av stänger täckta med näver och torv. Foto: Hugin & Munin.

BOSTÄDER

Bostadslämningar i form av flacka gropar i marken – ”hyddbottnar” – finns det ganska gott om i de norrbottniska skogarna. De torra och höglänta marker människorna sökte sig till består idag av tallhedar. Där växer bara lite lingonris och lav på marken och jordskiktet är mycket tunt. De gropar som grävts syns därför väl, trots att de grävts för flera tusen år sedan. De ligger där de ligger, alltsedan den dag de övergavs. Den boplatz människorna en gång i tiden återvände till, säsong efter säsong under flera generationer, där de renoverade och byggde nytt. En säsong återvände de inte – varför? Huset fick stå och förfalla, rasa samman och förmultna. Försvinna. Och så en dag kommer vi dit – kanske det gått 5 000 år? Vi kan ställa oss på det forna golvet, provligga om vi så vill, försöka föreställa oss hur det var. Blicka ut över samma sjö och berg som människorna på forntiden gjorde. Och undra.

I GRÅTRÄSK OCH MANJÄRV

De hyddbottnar som finns vid Metträsket vid Gråträsk ligger så högt att havet aldrig har nått dit. Men de omgivande sjöarna med sitt fiske attraherade, liksom jakten och fångsten av skogens vilt. På Finnäset i Manjärvi, några mil närmare kusten, var läget ett annat – den hyddbotten som finns där anlades vid havsstranden. För omkring 7 000 år sedan bildade dåvarande Bottenviken en lång vik som sträckte sig in förbi Manjärvi till Piteälvens mynning. Där låg en ö och på den valde människor att slå sig ned. Kanske vistades de där under hösten, då vikaresälen trängde långt in i vikarna och kunde fångas med nät. Brända ben efter vikaresäl har påträffats på boplatser på den forna ön. Säl var ett mycket viktigt bytesdjur under forntiden. Den gav inte bara kött och skinn, utan även späck som kunde smältas till tran – användbart bl a som impregneringsmedel och bränsle i oljelampor.

GRAVAR FRÅN STENÅLDERN

Finnäset i Manjärvi är en spännande plats – där kan man inte bara se spåren efter forntida liv, utan även efter döden! Och nu handlar det om något unikt i Europa – något som är utmärkande för Norrbotten. I Manjärvi och på ett tiotal andra platser i länet känner man till gravar från äldre stenålder, 7000 – 4200 f Kr, som markerats med en stensamling ovan jord och där man färgat gravens inre med rödockra. Gravarna från samma tid i andra delar av Europa och Sverige saknar detta. De arkeologer som undersökte graven kunde se en bädd av blodröd sand där det avtecknade sig ett vitt skelett. Det mesta av benen hade förmultnat, men de efterlämnade en tydlig bild, trots att det förflutit nära 7 000 år sedan den döda gravlagts.

Graven i Manjärvi markeras av en stensamling. Den visade sig innehålla två döda. Strax intill finns ytterligare en grav. Foto: Hugin & Munin.

På toppen av det 85 m höga Högberget finns ett magnifikt röse – då det byggdes var berget en ö. Nedanför, på Lillberget och Sandholmsberget, finns ett 15-tal rösen och stensättningar. Foton: Patrick Degerman.

GRAVAR FRÅN BRONSÅLDERN

Förmodligen har det funnits flera olika traditioner att begrava de döda på under forntiden. Kanske är det bara ett fåtal gravar som markerats med stensamlingar och sten bevaras ju till skillnad från t ex trä. Det måste heller inte vara så att jorden var den enda ”rätta” gravplatsen – kanske havet var lika självklart. Vi föds ju med vatten så varför inte också välja vatten vid döden? Att gravarna byggdes vid havet under stenåldern är i alla fall klart och ännu tydligare blir det under bronsåldern, 1800 – 500 f Kr. Från den tiden är de flesta av Norrbottens forntida gravar. Vid bronsåldershavet, på höjder omkring 30 – 40 m över dagens havsyta, finns hundratals gravar i form av väl lagda stensamlingar – ibland stora, ibland små.

Det rikligaste området med bronsåldersgravar i Norrbotten finns i Jävre – det är än idag kustnära. Här skjuter bergen i höjden och man behöver inte gå långt in från stranden för att återfinna de nivåer havet nådde under bronsåldern. Gravarna visar oss var. I Jävre är det inte särskilt svårt att föreställa sig bronsålderns landskap. En grav vid en lodrät klippvägg eller längst ute på en svagt sluttande häll – där mötte havet. Än idag kan man se havet från gravarna, fast på längre avstånd. Andra gravar ligger långt från synliga vattendrag men de markanta lägena, på höjder och gärna på uddar, kan man tydligt se.

MÄNNISKOR I ETT SAMMANHANG

Vilka var då de människor som efterlämnat alla spår – hur såg de ut och var kom de ifrån? Något bra svar på frågorna går inte att lämna, men fornlämningarna och föremålen berättar i alla fall en sak. De människor som var upphovet till dem var en del av ett större sammanhang. De tog del av nyheter och förändringar – precis som vi gör idag. Nyheterna färdades inom vidsträckta områden. Genom att jämföra spåren kan man se hur kontaktvägarna gick innan landsgränser och huvudstäder skapades. För forntidens norrbottningar tycks det ha varit naturligt att kommunicera i östvästlig riktning, från Atlantkusten i väster bort mot Uralbergen i öster. Om ”känningarna” i nuvarande Finland kunde smälta brons och gjuta dolkar och yxor – ja, då ville ”norbottningarna” också kunna det. När kärl av keramik började tillverkas, spreds kunskapen inom ”bekantskapskretsen”. Så även tekniken att bygga hus genom att gräva sig ner en bit i marken. Säkert delade man även sagor och sägner, sånger och gemensamma minnen – återberättade från generation till generation. Kunskapen att bota och undvika sjukdomar, att hålla sig väl med gudomar och andeväsen – att se de platser i naturen som var besjälade med dem. Precis som samerna gjorde, då de hälsade urmodern Máttaráhkká genom att namnge det som var störst i naturen efter henne. De överväldigande bergen och fjällen.

ETT NYTT SÄTT ATT LEVA

Kanske kan det verka som om forntiden är ensartad – lite utslätad på grund av att så mycket försvunnit. Men så är det inte. Under flera tusen år ser förvisso lämningarna efter människornas boplatser ungefär likadana ut, men material och tekniker förändrades. Boplatserna ligger på stränderna vid sjöar, hav och andra vattendrag. Men så under yngre järnålder, 700 – 1050 e kr, får de sällskap av en ny variant. De kännetecknas av härdar av sten – en gång värme- och ljuskällan inuti den flyttbara kåtan. I fjällen finns rester efter fasta kåtor – stalotomter.

TAMRENSKÖTSEL

Härdarna och stalotomterna härrör från den gryende tamrenskötselns tid. Bruket att hålla tamrenar växte fram 700 – 1050 e Kr och med det förändrades människornas liv i grunden. De blev nomader och följde sina tama renar på deras årstidsbundna vandringar mellan kust och fjäll. Boplatserna återfinns i renbeteslanden – de lavrika tallhedarna erbjöd goda beten vintertid. Vissa hedmarker förefaller ha varit extra attraktiva – ett exempel är området mellan sjöarna Rackträsk och Dellaure utanför Arjeplog. Där finns nära 200 härdar. Stalotomterna återfinns i fjällen, vid trädgränsen. Att de vi idag kallar samer är ”bygggherrarna” av dessa fornlämningar är klart, men om det är någon skillnad i vilka sammanhang bostadstyperna använts är oklart. Den ena bostaden var fast, den andra flyttbar. I centrum för bådass existens stod renen. Tamrenarna var användbara till mycket; de kunde mjölkas, användas för att locka fram vildren och som pack- och dragdjur. I ackjorna kunde både människor och förnödenheter fraktas.

SAMISKT I GRÅTRÄSK

Den samiska kulturen dröjer sig kvar i landskapet – samernas erfarenheter och upplevelser lever kvar i naturnamnen. I inlandet möter vi deras namn på berg, dalgångar och sjöar. Ibland kan man även ana deras förkristna tro via nästan bortglömda namn på heliga berg och offerplatser. I Gråträsk, Jeärbmure på samiska, finns en sjö, Tjauter. Ett äldre samiskt namn på sjön var Sájvva och det avslöjar att där har samerna haft en offerplats. I slutet av 1800-talet påträffades den – omkring 1 300 föremål togs tillvara! Gråträskfyndet består av mynt och smycken, tillverkade av silver, tenn, koppar och bly. Offerplatsen användes under flera generationer; föremålen är från 700 – 1300-talet e Kr.

De undersökningar av offerplatser som gjorts i Norrbotten visar att samernas visten låg i närheten, så även i Gråträsk. Offerfynden berättar att samerna var aktiva handelsmän som tog del av marknader både när och fjärran, t ex på marknadsplatsen i Kyrkbyn. Samerna handlade med pälsverk och skinn – de var kända för sin skicklighet med pil och båge.

Illustration ur Olaus Magnus "Historia om de nordiska folken". Foton föregående sida: Länsstyrelsen/Jan-Olov Westerberg (nederst), Länsstyrelsen/Thomas Öberg (övriga).

Husgrunderna ligger tätt i Kyrkbyn. Husen bestod av små, timrade stugor byggda i rader. De för tankarna till senare tiders kyrkstadsbebyggelse, som t ex i Öjebyn (bild nästa sida).

Foto: Patrick Degerman.

KYRKBYN

På 1700-talet nedtecknades en tradition som berättar att Piteås första kyrka var uppförd i Kyrkbyn. I skriftliga källor från 1339 omtalas att det ska finnas en kyrka i Piteå och en präst – Herr Lars. Dagens Piteå låg då under vatten och i Öjebyn – ”Öbyn” – började kyrkan byggas först under 1400-talet. De utgrävningar som gjorts i Kyrkbyn visar att platsen användes från 1300-talet och cirka 100 år framåt. Av de omkring 3 500 fynd som togs tillvara framgår att Kyrkbyn var en marknadsplats; här fanns hantverkare, handelsmän, vanligt folk och en rik härskarklass. En skynjerdolk bars bara av samhällets främsta och en rest av en ringbrynja tyder på militär närvaro. Någon kyrka påträffades inte, däremot föremål med kyrklig anknytning – ett litet bokbeslag av brons. Vid denna tid fanns böcker i stort sett endast i kyrkor och sannolikt fanns det en kyrka även här.

Med tanke på kommunikationerna låg Kyrkbyn väldigt bra till; vid Piteälvens mynning i Svensbyfjärden. Den bästa av vägar var vid denna tid vattenvägen – landsvägar existerade inte. Att här anlägga en kombinerad kyrk- och marknadsplats vid denna tid var helt rätt. Svenska staten hade inlett en kolonisation av området kring Piteälven och i Kyrkbyn kunde både kyrkans och kungens intressen förenas.

KOLONISATION

I ett dokument från 1335 omtalas att Nils Abjörnsson Sparre för kolonisation tilldelats ”en älv vid namn Pitu jämte öar och vatten benämnda infjordar samt alla andra dithörande områden kallade tillider...” och att: ”herr Nils genom bostäders uppbyggande, familjers ditförande och genom allehanda däremot svarande åtgärder inom det honom tilldelade ovannämnda området nedlagt mäktiga stora omkostnader...”.

Herr Nils var riddare och herreman med flera slott i Uppland. Här i norr fanns rikedomar för honom att tjäna pengar på, bl a genom att ta upp skatter och kontrollera det inkomstgivande laxfisket i Piteälven. Hur många kolonisationerna var och i vilken omfattning gårdar byggdes vet ingen idag. Ett likadant förlopp ägde rum i Lule älvdal. Kolonisationen, som iscensattes av biskopen och kungen, var ett sätt för staten att få ett grepp över ett område de saknade kontroll över. År 1323 hade en fred slutits mellan Sverige och Ryssland i Nöteborg och med den blev det viktigt att nu befästa vilka områden som var svenska och mota bort de östliga intressena. Här i norr fanns det av tradition starka band österut. Där fanns det mäktiga Novgorod, som var ett centrum för en omfattande skinnhandel. Om handeln istället kunde styras via Stockholm skulle det innebära inkomster för både kyrka och stat.

Bebyggelsen i Kyrkbyn påminner om den struktur vi idag ser i kyrkstäder – överst kyrkstaden och kyrkan i Öjebyn. Kyrkbyn övergavs då hamnen grundat upp – Öjebyn blev under 1400-talet dess efterträdare.

Foto: Patrick Degerman.

Byarna runt Svensbyffjärden, där Piteälven mynnar i havet, har förmodligen sina rötter i medeltiden. Än i dag är jord-bruket i området livskraftigt.
Foto: Patrick Degerman.

Kyrkstäderna blev länets första bebyggelsecentra. Lappstaden byggdes i början av 1800-talet, då den äldsta kyrkstaden i Arvidsjaur övergavs.
Foto: Göran Pettersson, Arvidsjaur.

FAST BEBYGGELSE

Herr Nils och hans kolonistörer kom inte till ett folktomt område. Undersökningarna i Kyrkbyn visar att det bedrevs svedjebruk i Pitetrakten redan före 1300-talet, men exakt var bosättningarna låg är inte känt. Under 1300-talet började markerna runt Kyrkbyn gödslas och det var en metod som tillämpades i de områden Herr Nils kolonistörer kom från. Kanske var det så att kolonisationen bidrog till att jordbruksbebyggelsen tog fart? I vart fall var den ett första steg för staten att ”kartlägga” befolkningen för beskattning. Det är först 1543 vi får ett grepp om byarna i Piteå – det skedde med Gustav Vasas skattnämnings 1543 och de s k jordeböckerna. De största byarna var då Sjulnäs, Svensbyn, Öjebyn och Pitholm och sannolikt har de sina rötter i 1300-talet.

Inlandet fick en bofast befolkning med nybyggarna, de första under 1600-talet. Inte heller inlandet var folktomt – här levde samerna. Det var både samer och ”svenskar” som blev nybyggare. De levde av ett litet jordbruk, jakt och fiske och som ”morot” erbjöds de skattelättnader de första åren. Även inlandet skulle befästas av kyrka och stat och i Arvidsjaur byggdes ett kapell under 1500-talets senare del, 1607 stod en kyrka klar. Arvidsjaur blev kombinerad kyrk- och marknadsplats för det stora Pite lappmark, 1642 tillkom Arjeplog. Runt kyrkorna växte kyrkstäder fram, men de nyttjades endast under kyrkhelger.

TILLFÄLLIGA BOSTÄDER

Människans nyttjande av landskapet har satt sina spår även i skärgården. Där finns en speciell typ av bostadslämning som kallas tomtning. Tomtningarna användes säsongvis och dateras till järnålder – tidig medeltid, cirka 500 – 1300 e Kr. De upphörde således att användas när jordbruksbebyggelsen i Pite älvdal expanderade, då Sveriges gräns mot Ryssland befästes. Kanske tomtningarna brukats av östliga intressen?

Tomtningarna uppträder oftast i stora grupper. På den yttersta ön i Pite skärgård – Stor-Räbben – finns ett 20-tal. Tomtningar av det här slaget återfinns på flera platser i den bottniska ytterskärgården och läget är alltid detsamma; på de kala klapperstensfälten som vänder sig ut mot det öppna havet. Läget är bra under vårvintern, då den landfasta isen fortfarande ligger och då landvredet står öppet. Från dessa platser var det nära till landvredet – den havsråk som bildas på vårvintern då västvindarna blåser. Där bedrevs en betydande säljakt in på 1900-talet, men då med båtar som bas.

Säl var en betydelsefull handelsvara. Förutom skinn utvanns tran – smält sälspäck – som användes för impregnering av skinn och som rostskydd. Sälkött var också attraktivt. Det räknades nämligen som fisk och fick därför ätas under den katolska fastan, vid den här tiden var även svenska kyrkan katolsk.

Labyrinter finns vid tomtningar och fiskelägen och syftet med dem antas vara att besvärja fiskelyckan. Foto labyrint: Länsstyrelsen/Thomas Öberg. Övriga: Hugin & Munin.

Högst upp på Stor-Räbben står öns igenkänningsmärke –båken som uppfördes 1884.
Foton: Hugin & Munin.

FISKET

I skärgården finns också rikligt med lämningar efter fiskelägen, ibland sedan länge övergivna. Vad som återstår är husgrunder, båtlänningar och gistgårdsrösen – de stensamlingar som höll torkställningarna till näten uppe. Men på insidan av Stor-Räbben, på läsidan, finns två f d fiskelägen bevarade. Skälet till att fiskelägen byggdes var att man ville komma strömmingsgrunden så nära som möjligt. Fiskarna var bönder från byarna på fastlandet och i tider då vind- och muskelkraft drev fiskebåtarna var det inte möjligt att fiska hemifrån.

Stor-Räbben hade blivit kronans egendom 1621, då Piteå blev stad. Rätten till fisket tilldelades stadens borgare – fiskeborgare blev en ny yrkesgrupp. På fiskelägena rådde speciella lagar. För att alla skulle ha samma chans sattes båtarna i sjön vid ett visst klockslag!

I takt med en begynnande industrialisering och urbanisering blev också fiskelägena allt fler. Befolkningen ökade och strömming såldes i mängder, speciellt till den nya kategorin i samhället – lönearbetaren. Staden blev centrum för handel och kapital och de intensiva satsningar som staten gjort för att utveckla exportnäringarna, gav frukt i Pitetrakten under 1800-talet. De första ”industrierna” – bruken – anlades.

BRUKEN

Att Långviks glasbruk anlades var ett resultat av att de svenska glasbruken gick för högttryck, men utan att kunna mätta det behov av glas som fanns. Långviks glasbruk var under tidigt 1800-tal ett av Sveriges fem största glasbruk. Allt från Långvik gick inte för export söderut, det fanns också en liten kundkrets bland de förmögna i trakten. Till Långvik rekryterades yrkesskickliga hantverkare från andra glasbruk. Så var även fallet för järnbruken.

Järn var Sveriges största exportvara under 1600 – 1800-talen och att järnbruk började anläggas i norr berodde på att naturtillgångarna i de gamla bruksområdena var skövlade. Skogarna var nedkolade och kol krävdes i stora mängder för att driva masugnar och smedjor. I Norrland fanns orörda skogar i massor, liksom vattenkraft att driva de hjul som satte fart på verken. Bruken växte upp till små samhällen i miniatyr – de betraktades säkert som märkliga inslag av befolkningen i bygden. Det var en helt ny värld som växte fram med stora dånande anläggningar, arbetare med främmande dialekter och seder och en bebyggelse med särpräglad stil. Bruken existerade i inte fullt hundra år – orsaken till nedläggelserna under slutet av 1800-talet var att ny teknik tog över.

Lokaliserande faktorer för bruken var tillgången till bränsle, vattenkraft och kapital. Sjulsmarksån gav kraft till Rosfors bruk. Vindflöjeln som sitter på ett tak i Långviken lär komma från Långviks glasbruk.
Foto: Patrick Degerman (ovan), Hugin & Munin (nedan).

SÅGVERK OCH FLOTTNING

Under slutet av 1800-talet höll sig Sverige framme på exportmarknaden med en ny produkt – sågade trävaror. Degerfors järnbruk t ex, ägde även en vattendriven såg med virke för avsalu. Då järnbruket lades ned 1887 satsade ägaren några år senare på att bygga en ångsåg på Sandholmen – brukets lastageplats. Den nya ångkraften gjorde industrierna oberoende av vattenkraft och de kunde byggas direkt vid utskeppnings-hamnarna. För att få timret till sågverken vid kusten flottades det. Piteälven användes för flottning fram till 1983 och på sina ställen finns lämningar efter flottningen bevarade. Mycket har röjts undan för att gynna fisket, men uppe vid Trollforsen, norr om Moskosel, finns en del kvar. Stenkistor, ledarmar och rännor ledde timret rätt. Det var enorma arbetsinsatser som gjordes för att få älven flottningsbar, även på land gjordes byggen för flottningen. I ”båtdrag” flyttades flottningsbåtarna på land förbi besvärliga forsar.

Ett lugnt parti av Trollforsen! Foto: Hugin & Munin.

GRUVOR OCH SMÄLTVERK

Järnbruken och sågverken gav betydelsefulla inkomster till den svenska statskassan – Sverige var under en lång tid ett av de ledande export-länderna i Europa. Koppar hade också varit mycket betydelsefullt – intäkterna bidrog till att finansiera krigen under stormaktstiden. När så silverfyndigheten i Nasafjäll kom till kungens kännedom 1634, väcktes stora förhoppningar. Silvret skulle fylla på den sinande statskassan – malmbrytningen kom igång redan året därpå.

Nasafjäll låg mycket otillgängligt och för att kunna smälta malmen måste den fraktas fem mil österut, till en hytta i Silbojokk, där det fanns skog att kola till bränsle. Gruvan gick med förlust och lades ned, men i slutet av 1700-talet gjordes ett nytt försök. Ett nytt smältverk byggdes i Adolfström, men även denna epok i silverframställningens historia blev olönsam och kort. Transporterna var ett stort problem och att få arbetskraften att stanna ett annat. De som arbetade på Nasafjäll under 1600-talet var tvångsrekryterade soldater. Arbetskraften byttes ut var tredje månad – längre än så härdade de inte ut.

På Nasafjäll uppfördes en liten gruvby med några bostäder och ett kokhus. Gruvstugan på bilden byggdes på 1880-talet. Fotot till vänster visar hyttruinen i Adolfström. Foton: Hugin & Munin.

Hjärtat i Laver var verksbyggnaden – lika modern som samhället i övrigt. För att kompensera gruvarbetarnas brist på dagsljus fanns ett solarium!
Foto: Boliden AB:s arkiv.

SVERIGES MODERNASTE SAMHÄLLE

Ju längre fram i tiden vi kommer, desto snabbare tycks förändringarna ske. De 300 år som förflutit mellan gruvsamhällena i Nasafjäll och Laver har inneburit en skillnad som mellan natt och dag. Laver byggdes upp av Boliden AB som Sveriges modernaste gruvsamhälle. Trots att de visste att orsaken till satsningarna – kopparmalmen – var begränsad. Sommaren 1936 påbörjades bygget av gruvsamhället och samma år flyttade de första familjerna in. Bostäderna var arkitektritade och hypermoderna. Där fanns elspisar och kylskåp, rinnande vatten, rostfria diskbänkar, centralvärme, WC och avlopp. Så det kunde bli; mitt ute i skogen mellan Arvidsjaur och Älvsbyn hade Laverborna det långt mer modernt än i den kungliga huvudstaden! I Laver blommade det svenska folkhemmet i all sin prakt. Tio år efter starten gjordes sista skiftet i gruvan. Knappt ett år senare var hela samhället borta, men inte ”bortkastat”. Bostäderna monterades ned och flyttades till andra orter, de återanvändes. Folkets hus fick behålla sin funktion, men i en annan by. Och minnena från Laver – de lever fortfarande kvar. I det forna gruvsamhället kan man idag spatsera i ”minnenas kvarter”. Gatorna och betongplintarna efter husen finns ännu kvar.

HISTORIA LÄNGS VÄGEN

Kanske kan vi lära oss något av historien, om inte annat vilka vägar vi kan ta för att uppleva den. Landsvägar är ett sent kapitel i människans historia. De som stannade till i Jävre på bronsåldern för att bygga gravar på 1800-talet f Kr nyttjade vattenvägen. Det gjorde även patronen vid järnbruket i Jävre, Degerfors bruk, då varor skulle transporteras på 1800-talet e Kr. Det fanns en kustlandsväg, som hade sitt ursprung i en stig, Norrstigen, men för längre och större transporter var den inte att tänka på. Då järnvägen kom under 1800-talets senare del förändrades förutsättningarna. För första gången kunde man resa efter klockan.

Det stora genombrottet för bilismen kom under 1950-talet, då riktiga vägar började anläggas. Passerar ni Jävre kan ni stanna till och återuppleva 1960-talet. Strax ovanför dagens E4 finns en vägsnutt med välbevarad Riks13-karaktär. Den övergavs i början av 60-talet för nya E4. Med tanke på dagens trafiksäkra vägar med wire-räcken och delade körfält känns Riks13 ålderdomlig. De låga träräckena längs vägen där det stupar som mest, inger inget större förtroende. Å andra sidan var hastigheten och antalet bilar lägre – inte så dumt ur trafiksäkerhetssynpunkt. Kan det vara något att ta med sig in i framtiden?

Jävre turiststation – ”Porten mot Norrbotten” – återinvigdes 2003. Den stod klar 1967, men då högertrafiken infördes hamnade den på fel sida om vägen. Idag fungerar turiststationen som nav för turism i både Norr- och Västerbotten.
Foto: Hugin & Munin.

TIDSRESA I PITE ÄLVDAL

1. STOR-RÄBBEN

Tomtningar, fiskelägen, labyrinter och vattenståndsmärken. Stor-Räbben är en ö i Piteå ytterskärgård.

2. JÄVRE

Arkeologistigen med bronsåldersgravar, Riksväg 13 och Degerfors järnbruk. Börja vid Jävres turiststation.

3. HEMMINGSMARK

Bronsåldersrösen vid vägen mellan Jävres och Hemmingsmark.

4. VALLSBERGET

Bronsåldersrösen. Ligger öster om Svensbyn, vid väg 373. Rösena är belägna vid motionsspåret.

5. KYRKBYN

Medeltida marknadsplats. Belägen söder om Böle vid Piteälvens södra strand.

6. TORRBERGSTJÄRN

Samiska härdar. Härdarna ligger vid Torrbergstjärn, strax norr om Lillpite.

7. GÅSTJÄRNHEDEN

Fångstgropssystem. Beläget öster om Sikfors. Följ väg 374, Piteå – Älvsbyn, och sväng höger i höjd med Sikfors.

8. ROSFORS

Rosfors bruk och Ristjåls gruvor. Vägen mellan Antnäs och Älvsbyn: sväng söder i Klöverträsk, eller ta av vid Norrfjärden vid E4. Ristjåls gruvor ligger 2 km väster om Rosfors bruk.

9. LÅNGVIKEN

Långviks glasbruk. Ta av vid Rosvik från E4 och fortsätt österut.

10. GRÅTRÄSK

Samiska härdar, samisk offerplats och hyddlämningar från stenåldern. Beläget strax söder om byn.

11. MANJÄRV

En 7 000 år gammal grav, hydd- och boplatslämningar från stenåldern och fångstgropssystem. Beläget strax norr om Manjärven, på Finnäset.

12. KANTABERGSHEDEN

Samiska härdar och en stenåldersboplatz. Vägen Älvsbyn – Arvidsjaur: avfart 1 km väster om Vistheden.

13. LÄVER

Gruvsamhälle. Väg 94 mellan Älvsbyn och Arvidsjaur: sväng norrut till Moskosel.

14. TROLLFORSEN

Flottningslämningar. Avfart från väg 45, strax norr om bron över Piteälven.

15. JÄKNAJAUR

Samiska härdar. Kör in i Moskosel och åk sedan norrut. Sväng västerut till Trollberget och fortsätt förbi Jäkna.

16. RACKTRÄSK

Samiska härdar och fångstgropssystem. Vid väg 95, Silvervägen, 1,5 km öster om Arjeplog.

17. ÅSEN

Stenåldersboplatser, fångstgropar, kokgropar och samiska härdar. Vid Silvervägen, väg 95, östra infarten till Arjeplog.

18. ADOLFSTRÖM

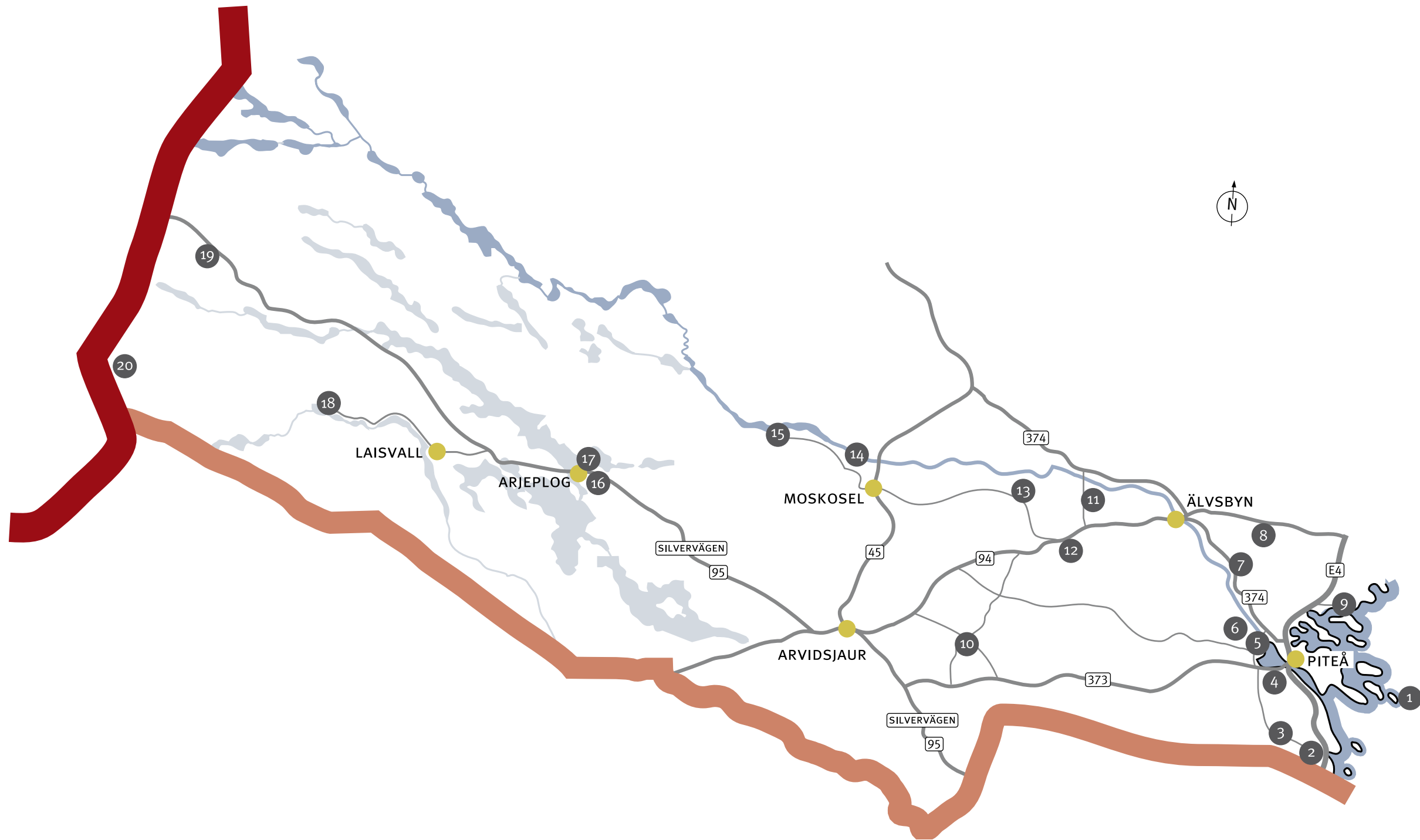
Silverhytta. Silvervägen, väg 95 – tag av mot Laisvall.

19. JUNKARÄLVEN

Stalotomter. Vid Silvervägen, väg 95, ca 4 km öster om norska gränsen.

20. NASAFJÄLL

Silvergruva vid norska gränsen. Använd vandringsleder eller helikopter! Närmast är det från Norge, E6 och leden från Randalsvollen.

ANDRA BESÖKSMÅL LÄNGS VÄGEN

Foto: 1. Silvermuseet 2. Patrick Degerman 3. Hugin & Munin
4. Piteå museum 5. Patrick Degerman.

KUSTEN

Kanske befinner ni er just nu på Jävre Turiststation – en arkitektonisk läckerhet från 1960-talet strax norr om länsgränsen mot Västerbotten. Idag finns här en turistbyrå och en utställning som får en att minnas 50- och 60-talen. I centrum av Piteå, i det f d rådhuset, finns Piteå museum. Här gestaltas Pitebygden med basutställningar och tillfälliga utställningar. Strax utanför Piteå ligger Öjebyn – Piteås föregångare. Här finns Öjebyns kyrkstad med kyrka som började byggas under 1400-talets senare del.

INLANDET

Åker ni väg 374 mellan Älvsbyn och Jokkmokk kan ni stanna vid Storforsen – Europas största obundna fors med en fallhöjd på 82 meter. Förutom en häftig naturupplevelse kan ni se utställningar som berättar om skogsbruk och flottning. I Arvidsjaur finns Gamla Kyrkplatsen och Lappstaden, den senare är unik med sina timrade kåtor och härbren. Här kan man ta del av informationsskyltar och i hembygdsgården på Gamla Kyrkplatsen även en utställning. På Silvermuseet i Arjeplog dokumenteras och visas samernas och nybyggarnas liv. Museet har moderna utställningar, bildspel och en museibutik. Silvermuseets arkeologiska undersökningar i Dumpokjauratj kan ni ta del av i fält via informationsskyltar. Utgå från Silvermuseet eller Arjeplogs turistbyrå!

PITE ÄLVDAL

Visste du att det finns gravar i Norrbotten som är 7 000 år gamla, eller att den första kyrkan i länet var byggd ett stycke uppströms Piteälven? Att det funnits ett helt samhälle utanför Älvsbyn som existerade i bara tio år? Men hur hittar man dit och hur ser spåren ut som människorna lämnat efter sig? Norrbotten är stort och fornlämningarna många. För att kunna presentera det hela har länet delats in i fyra älvdalar – här handlar det om fornlämningar i Pite älvdal. Ett 20-tal besöksmål har valts ut och vägen fram är förberedd med skyltar och information. Läs broschyren och låt er inspireras till en utflykt – en tidsresa i Pite älvdal.

